

пов'язані зокрема з внеском представників інших націй у порятунок поляків у ХХ ст. Ініціатива активно підтримується польським урядом.

Активну участь у конструюванні історичної пам'яті беруть місцеві польські громади. 17 вересня 2015 р. керівництво міста Пененжно Браневського повіту Вармінсько-Мазурського воєводства попри спротив з боку Росії прийняло рішення про демонтаж пам'ятника генералу Червоної Армії І. Черняхівському, який несе відповідальність за знищення структур Армії Крайової у Віленському краї (Литва). За підрахунками дослідників польського Інституту національної пам'яті, в Польщі є близько 500 подібних пам'ятників, з яких половина присвячена Червоній Армії. У червні 2017 р. польський Сейм ухвалив доповнення до закону про заборону пропаганди комунізму чи іншого тоталітарного ладу в топонімах. Законом передбачено демонтувати пам'ятники радянської епохи до святкування 100-річчя відновлення Польської держави в листопаді 2018 р. Частина демонтованих пам'ятників буде розміщена в Музеї холодної війни. Згідно закону про декомунізацію під обов'язкове перейменування до вересня 2017 р. потрапили 943 вулиці, назви яких пов'язані з комунізмом чи іншими тоталітарними режимами.

Польський досвід політики «історичної пам'яті» демонструє її можливості як важливого інструменту в руках влади та засобу формування суспільного світогляду. Державні структури безпосередньо впливають на формування моделей та механізмів її здійснення. В останні роки в політиці пам'яті Польщі активізувався напрям декомунізації, а сама політика дедалі більше набуває праворадикального забарвлення. Відзначимо, що перетворення політики історичної пам'яті на знаряддя зовнішньої політики веде до свідомого загострення стосунків з Україною та потенційно зачіпає інших сусідів, включаючи Литву, Білорусь та Німеччину.

2.3. Політика пам'яті як інструмент становлення національних держав на Балканах: здобутки й невдачі

Використання політики пам'яті як інструменту становлення національних держав на Балканах тісно пов'язано зі специфічними географічними, історичними й цивілізаційними ознаками цього регіону. Гетерогенне середовище, яке історично сформувалося на Балканах під впливом центральноєвропейських, візантійських та османських традицій, створило своєрідний культурно-політичний феномен «балканізму». «Балканський стереотип» європейців характеризується такими рисами, як авторитарний державний контроль, ментальна амбівалентність, релігійний фанатизм, етнічна строкатість, культурна провінційність, азійська жорстокість, відсутність динамізму та інфантильна несамостійність. Умовний простір «Великих Балкан» охоплює території Греції, Болгарії, Румунії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Словенії, Боснії і Герцеговини, Македонії, Албанії, Косова.

З кінця XIX ст. триває дискусія, які народи слід вважати «балканськими». Зазвичай греки, серби, чорногорці, македонці, болгары, албанці, босняки (мусульмани) не заперечують свою балканську ідентичність, на відміну від хорватів, словенців та румун. Акцентуючи увагу на своїх цивілізаційних зв'язках з Центральною і Західною Європою, хорвати, словенці та румуни позиціонують себе як центральноєвропейські нації. Подібне ставлення пояснюється низьким рівнем престижу «балканської» ідентифікації, внаслідок чого в міжнародних ініціативах останнім часом вживається термін «країни Південно-Східної Європи», який має підкреслити європейську належність країн Балканського півострова.

Сучасні політичні нації та національні держави на Балканах сформувались у процесі національно-визвольної боротьби проти Оттоманської Порти та жорсткої конкуренції з іншими країнами. Історія безперервного конфлікту в цьому регіоні спричинила появу в тлумачних словниках терміну «балканізація», що визначається як процес «фрагментації великої політичної одиниці на кілька дрібних держав, між якими склалася ворожій відносини». Відповідно, політика пам'яті балканських країн завжди несла на собі характерний відбиток їх історичного шляху.

З одного боку, національне відродження і державне будівництво балканських народів відбувалося за типовою європейською схемою: створення концепції вітчизняної історії, унормування мови, романтизація і популяризація національної культури (традиційне вбрання, пісні, свята, обряди), вшанування національної символіки, апологія вітчизняних досягнень, створення незалежної держави і церкви. У цей ряд вписувався і процес «очищення» національного життя від елементів, що нагадували про колишню турецьку гегемонію – усунення мовних запозичень та географічних топонімів, знищення іншокультурних «місць пам'яті», зміна особистих імен та прізвищ громадян. Після здобуття незалежності подібні чистки постійно проводились уже по відношенню і до «братніх» балканських народів-конкурентів. Процес конструювання нації передбачав також придушення всередині країни всіх конкуруючих ідентичностей та зовнішньополітичну пропаганду на зразок «поширення еллінства» грецьким міністерством народної освіти в середині XIX ст. Проте існували і певні риси, характерні виключно для балканської державної політики пам'яті.

Передусім ідеться про фантастичну мегаломанію і жадання величі, яке нав'язувалося правлячими елітами підлеглому населенню. Некритично запозичивши імперські доктрини великих європейських держав, провладна верхівка балканських країн звалила на малочисельні народи новостворених країн непідйомний тягар «слави забутих предків», обумовивши ментальний злам свідомості – усвідомлення цілковитої нікчемності в поєднанні з твердим переконанням у власній величі. Ці невдоволення і амбіції, авантюризм та безвідповідальність стали сприятливим середовищем для розв'язання багатьох війн і переворотів. Спроби реалізації проектів Великої Греції, Великої Сербії, Великої Болгарії, Великої Румунії, Великої Албанії, Великої

Хорватії, Великої Словенії, Великої Македонії призвели до перманентного протистояння та численних людських жертв.

На відміну від традиційної концепції європейського націоналізму, яка вимагає об'єднання усього народу в межах його етнічних земель в одній державі, балканські очільники (за винятком Хорватії та Словенії) претендували також і на території, на яких представники їх народу мешкали або дуже давно, або й ніколи не жили. Прикладом вражаючої мегаломанії може слугувати доктрина так званої грецької «Великої ідеї» XVIII – XIX ст. У різних варіаціях «Велика ідея» мала на увазі поступове захоплення влади греками в Оттоманській Порті, реставрацію Візантії з центром в Константинополі або відновлення «Великої Греції» в формі низки грецьких колоній на узбережжі Середземного та Чорного морів. Однак навіть обмежена спроба реалізації цього проекту прем'єром Е. Венізелосом після Першої світової війни призвела до катастрофічної поразки з боку турків і жакливої етнічної чистки на узбережжі Малої Азії. Замість анексії Західної Анатолії та Східної Фракії, де частка грецького населення складала близько 20%, Греція отримала 1,2 млн біженців з цих територій.

Іншим зразком провінційного балканського імперіалізму може слугувати проект Великої Сербії. Від початку XIX ст. сербські політики висували різні концепції об'єднання балканських слов'ян під сербським патронатом. Найбільш радикальні сербські націоналісти заперечували сам факт існування хорватів або босняків, витлумачуючи їх як сербів, силоміць навернених у католицизм та іслам. У XX ст. ідеї Івана Юговича та Ілії Гарашаніна було втілено в життя, проте і Королівство Югославія, і Соціалістична Федеративна Республіка Югославія завершили свою нетривалу історію розпадом, жорстокими громадянськими війнами та етнічними чистками. Поразки зазнали і спроби створення Великої Румунії з кордонами на Дніпрі та Великої Болгарії в межах середньовічного Болгарського царства Сімеона Великого. На початок XXI ст. стратегію територіального розширення продовжували лише албанські націоналісти за допомогою гібридних війн проти своїх сусідів – сербів (Косово, Прешевська долина) та македонців (Тетово, Куманово).

Характерна особливість політики пам'яті балканських країн позначена наголосом на історичній спадковості. У випадку з балканськими націями ми маємо справу з народами, які втратили державність ще в період середньовіччя і відновили її лише в XIX – XX ст., тому для них однією з основних цілей політики пам'яті є обґрунтування свого беззаперечного права на історичну спадщину та власну державність. Промовистим прикладом такого підходу може слугувати Конституція Хорватії, в першій частині якої «Історичні засади» право хорватського народу на власну державу обґрунтовано посиленням на тисячолітню традицію національної самобутності та розвиток різних форм державності – від появи незалежних князівств у VII ст. до перемоги у Вітчизняній війні 1991-1995 рр.

Подібно до племен Стародавньої Греції, які виводили свій родовід від богів та легендарних героїв, сучасні нації Південно-Східної Європи наполегливо доводять своє походження від прадавніх балканських народів.

Так, болгарський цар Фердинанд вважав себе прямим нащадком візантійських імператорів і на цій підставі претендував на Константинополь (Стамбул), а Н. Чаушеску з підлеглими істориками намагався переконати світ у тому, що предками сучасних румун були ромеї (римляни-візантійці).

Найбільш відомим політичним конфліктом за історичну спадщину наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. стала суперечка між Грецією та Македонією щодо назви останньої. На відміну від звичайних «війн пам'яті», які переважно ведуться на шпальтах газет та екранах телевізорів, ця боротьба від самого початку стала предметом суперечок дипломатів та юристів. Конфлікт розпочався після проголошення в 1991 р. декларації незалежності «Республіки Македонія». Греція наполегливо заперечувала використання будь-якого варіанту зі словом «Македонія», тому новостворена держава вступила в ООН під офіційною назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія», а Греція називала її Республікою Скоп'є. Упродовж 1994-1995 рр. Греція запровадила щодо Македонії торговельне ембарго, а у 2008 р. наклала вето на запрошення її до НАТО, посилаючись на невирішену проблему з назвою країни. При цьому історики обох країн запекло обгрунтовують претензії на використання символіки Олександра Македонського, іменем якого в Скоп'є названо аеропорт.

Окрім цього, в Болгарії македонців офіційно вважають болгарською етнічною групою, а македонську мову – західноболгарським діалектом. Формування атрибутів македонської ідентичності вважається штучним, адже за демонстрацію болгарської ідентичності в колишній Югославії передбачалося кримінальне переслідування (до 3,5 років ув'язнення). І це лише найбільш показові епізоди різних «війн пам'яті» за історичну спадщину, які точаться як поміж балканськими народами, так і в середині окремих національних спільнот.

Іншу визначальну рису історичної політики балканських країн становить поєднання заклику до боротьби з комплексом жертви. Концепція пам'яті як форми опору забезпечувала збереження цілісності грецького соціуму за умов зовнішнього тиску і загрози від більш потужних соціально-політичних суб'єктів навіть при фактичній втраті суверенітету. Це твердження справедливе й щодо інших балканських народів. Створені у вирі національно-визвольної боротьби проти іноземної окупації і поневолення, балканські держави традиційно апелювали до насильства і сили зброї. Про це свідчать традиційні гасла греків (свобода або смерть), македонців (свобода або смерть за Македонію), хорватів (до бою – готові), сербів (лише єдність врятує сербів), болгар (єднання створює силу). У колективній пам'яті балканських народів ключову роль відіграють травматичні переживання, пов'язані з військовими втратами й невинуватими очікуваннями на підтримку великих держав. Поміж іншим у греків вони пов'язані з Другою світовою війною. Для республік колишньої Югославії велике значення мають недавні спогади про кривавий розпад федерації. Натомість у Румунії та Болгарії «комплекс жертви» виражений значно слабше.

Досвід країн Південно-Східної Європи доводить, що балканська модель політики пам'яті виявилася доволі ефективною з погляду державного будівництва та збереження національної єдності. Відновлення незалежності після тривалого періоду бездержавного існування вимагало творчого переосмислення національними спільнотами своєї історичної спадщини та державної підтримки розвитку національних культур. Водночас високий конфліктний потенціал «війн пам'яті» й досі містить небезпеку їх трансформації в джерело міждержавних конфліктів.

Процеси в країнах Балканського півострова переконливо демонструють складність вирішення проблем політики пам'яті й необхідність формування стратегії державної історичної політики в розрахунок на десятиліття.

2.4. Досвід становлення політики пам'яті в Болгарії

У контексті державної політики національної пам'яті Болгарії комуністичне минуле загалом сприймається як щось нав'язане ззовні і «чуже» національній системі цінностей. Водночас визнається, що період соціалізму певною мірою сприяв модернізації економіки країни. При цьому націоналізм виступає як чинник, який пом'якшує взаємодію «старих» і «нових» політичних еліт країни.

Процес розриву з комуністичним минулим відбувався в Болгарії повільно, значною мірою й унаслідок доброзичливого ставлення широких верств болгарського соціуму до СРСР. Початком декомунізації в Болгарії стало прийняття 1992 р. закону про «Додаткові вимоги до членів керівних органів наукових організацій і Вищої атестаційної комісії» (відомий як закон Панева про декомунізацію науки і освіти). За цим законом, що діяв до 1995 р., колишні активісти комуністичної партії та викладачі наукового комунізму не мали права обіймати керівні посади у вищих навчальних закладах та наукових установах.

У 2000 р. було ухвалено закон «Про визнання злочинного характеру комуністичного режиму в Болгарії». Ним визначено відповідальність вищого керівництва болгарської компартії за цілеспрямоване знищення цінностей Європейської цивілізації у період з 9 вересня 1944 р. по 10 листопада 1989 р., умисне порушення прав і свобод людини, моральний та економічний занепад держави, руйнування традиційних принципів права власності, посягання на свободу віросповідання тощо. Це давало підстави для визнання комуністичного режиму в Болгарії злочинним, а болгарської компартії – злочинною організацією. Дії, спрямовані на опір і протистояння комуністичному режиму та його ідеології, проголошувалися справедливими, морально виправданими й такими, що заслуговують на пошану.

Вагомим поштовхом до декомунізації стало створення у 2006-2007 рр. «Комісії з відкриття документів і оголошення про належність болгарських громадян до органів державної безпеки й розвідувальних служб Болгарської народної армії». Діяльність комісії, передусім, пов'язана з обробкою та відкриттям архівних документів служби безпеки часів комуністичного